

Розділ 2

ОСНОВИ ДИДАКТИКИ ПЕДАГОГІКИ ВИЩОЇ ШКОЛИ

2.4. ДИДАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ У ВНЗ

2.4.1. Основні поняття й категорії дидактики вищої школи

Дидактика (від грецького «didacticos» – навчальний) – галузь педагогіки, яка розробляє теорію освіти, навчання і виховання у процесі навчання. Термін «дидактика» запровадив у науковий обіг німецький педагог В. Ратке (1571–1635). Чеський педагог і мислитель Я.А. Коменський, автор «Великої дидактики», визначав зміст дидактики як мистецтво навчання усіх усьому.

Завдання дидактики полягає у тому, щоб науково обґрунтовувати зміст освіти, досліджувати і пояснювати закономірності процесу навчання і умови його оптимальної організації, розробляти і упроваджувати в педагогічну практику більш досконалі моделі навчального процесу, новітні технології, методики та методи навчання. Дидактика, як наука, аналізує залежності, що обумовлюють хід і результати процесу навчання, визначає методи, організаційні форми і засоби, що забезпечують результативність запланованих цілей і завдань. Дидактика охоплює систему навчання всіх предметів та на всіх рівнях навчальної діяльності.

За широтою охоплення педагогічної діяльності виокремлюють *загальну дидактику* і *конкретні (прикладні) дидактики*, які називають методиками викладання. Прикладні дидактики (методики) вивчають особливості перебігу навчального процесу, зміст, форми і методи викладання

конкретних навчальних предметів. Кожен навчальний предмет має свою специфіку і відповідно свою методику викладання.

Дидактика вищої школи – галузь педагогічних знань, один із розділів загальної дидактики. Сучасна *дидактика вищої школи* – це розділ педагогіки вищої школи, який вивчає закономірності і принципи навчання, досліджує проблеми змісту, методів, форм і технологій професійної підготовки майбутнього фахівця в умовах ВНЗ.

До категоріального апарату дидактики вищої школи належать:

- *викладання* – діяльність викладача, яка полягає в постановці перед студентами пізнавальних завдань, повідомленні нових знань, організації навчально-пізнавальної діяльності студентів та керівництво нею, перевірці якості набутих ними знань, умінь і навичок;
- *учіння* – цілеспрямований процес засвоєння студентами знань, оволодіння вміннями і навичками, у широкому розумінні – оволодіння соціальним досвідом у його узагальненому вигляді;
- *навчання* – цілеспрямований процес взаємодії викладача зі студентами з метою засвоєння студентами знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини. Навчання – двосторонній процес, який поєднує у собі учіння і викладання;
- *освіта* – процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості (визначення, прийняте XX сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО).

Найважливіші завдання дидактики вищої школи:

- розкриття педагогічних закономірностей, що діють у межах навчання й освіти, їх використання для побудови процесу навчання з метою оволодіння майбутніми фахівцями – студентами ВНЗ – сучасними науковими знаннями;

- розроблення теорії вищої освіти;
- конструювання освітніх технологій;
- удосконалення змісту підготовки фахівців різних профілів [12].

2.4.2. Закономірності та принципи процесу навчання у ВНЗ

Процес навчання у вищій школі будується відповідно до законів, закономірностей та принципів навчання (рис. 9).

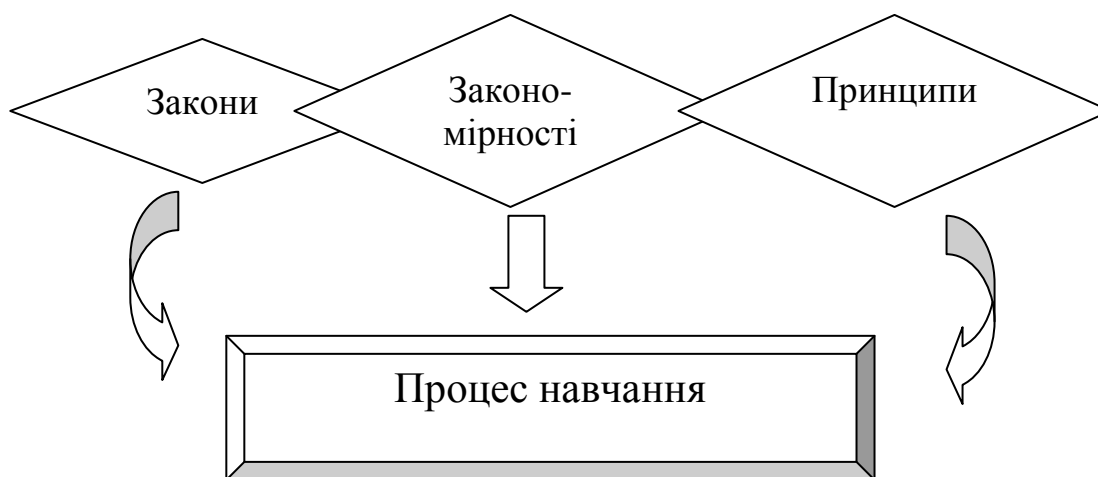

Рис. 9. Процес навчання у вищій школі.

Поняття «**закон**» розуміють як необхідний, всезагальний, суттєвий, внутрішній, повторюваний зв'язок між предметами і явищами об'єктивної дійсності. Закони дидактичного процесу визначають стійкі внутрішні зв'язки, які відображають функціонування і розвиток процесу виховання і навчання. В.І. Загвязинський характеризує закони навчання, які мають об'єктивні джерела виникнення, і діють у будь-яких ситуаціях навчального процесу:

- *Закон соціальної обумовленості цілей, змісту і методів навчання, який розкриває об'єктивний процес впливу суспільних відносин, соціального замовлення на*

формування всіх елементів виховання і навчання підростаючого покоління.

- *Закон виховного та розвивального навчання* розкриває співвідношення між процесом оволодіння знаннями, способами діяльності і всебічним розвитком особистості.
- *Закон обумовленості навчання та виховання характером діяльності студентів* розкриває співвідношення між способами організації навчання, навчально-пізнавальною діяльністю студентів та результатами навчання.
- *Закон цілісності та єдності навчального процесу*, орієнтований на встановлення взаємозв'язків між усіма елементами цього процесу (метою, завданнями, змістом, формами, методами, отриманими результатами).
- *Закон єдності та взаємозв'язку теорії і практики у навчанні*.
- *Закон єдності та взаємообумовленості індивідуальної і колективної організації навчальної діяльності вихованців* [4].

Поняття «закон» і «закономірність» не є тотожними, хоч і виражають відношення одного порядку. С.С. Вітвицька підкреслює, що *законом* вважають конкретний необхідний зв'язок між подіями, фактами, у якому фіксується загальне для них. Якщо підкреслюється об'єктивно зумовлена послідовність явищ, то слід говорити про *закономірність*. Специфіка дидактичних закономірностей полягає в тому, що вони відображають стійкі залежності між усіма елементами навчання – діяльністю педагога, діяльністю студента та об'єктом засвоєння, тобто змістом навчання. Закономірності навчання є *об'єктивними*, властивими процесу навчання за його суттю, та *суб'єктивними*, залежними від особистісних рис учасників педагогічного процесу і їх діяльності.

До об'єктивних закономірностей процесу навчання відносять такі:

- Зумовленість навчання суспільними потребами відображає стан розвитку держави, економіки та культури, матеріалізується у тій частині національного доходу, який спрямовує держава на розвиток освіти. Ця закономірність передбачає, що в сучасній Україні високоосвічена, висококваліфікована, професійно компетентна особистість буде спроможною забезпечити свої матеріальні та духовні потреби, повною мірою реалізувати свій творчий потенціал, сприяти розвитку суспільства.

- Залежність між метою навчання, змістом і методами навчання зумовлює ефективність досягнення мети навчального процесу.

- Виховний і розвивальний характер навчання матеріалізується через уміння педагога організовувати навчальний процес на засадах гуманізму (справедливості, вимогливої доброти, толерантності, поваги до особистості) з урахуванням відповідальності і свідомої дисципліни студента, формування його позитивних якостей словом, авторитетом і власним прикладом викладача. Реалізуючи цю закономірність, слід здійснювати індивідуальний підхід до кожного студента на підґрунті урахування його інтересів, особливостей його особистості, мотивів навчально-пізнавальної діяльності, зацікавленості в отриманні знань, розвитку творчих здібностей.

- Ефективність навчального процесу залежить від умов, у яких він протікає, якості навчально-матеріальної бази ВНЗ.

До суб'єктивних закономірностей процесу навчання можна віднести такі:

- Процес навчання залежить від вікових, психологічних і реальних навчальних можливостей студентів.

- Ефективність процесу навчання залежить від рівня активності та відповідальності студента за якість навчальних

досягнень. Сутність цієї закономірності полягає у тому, що результати навчання студента залежать від характеру навчально-пізнавальної діяльності та рівня розвитку мотиваційної сфери особистості молодшої людини.

- Характер взаємодії педагога і студента повинен мати цілеспрямований характер і забезпечувати єдність педагогічного керівництва і самодіяльності студентів.

- Знання можуть бути глибоко засвоєні лише тоді, коли оптимально і цілеспрямовано організована пізнавальна діяльність студентів. Кращому засвоєнню змісту навчального матеріалу сприяє систематично організоване безпосереднє й відстрочене повторення та введення вивченого матеріалу в систему вже засвоєного раніше змісту.

- Рівень і якість засвоєння знань за рівних умов (пам'ять, здібності, рівень підготовки студентів) залежать від урахування педагогом значущості для студентів засвоюваного змісту, ефективного поєднання теорії і практики.

- Результативність навчального процесу залежить від рівня психолого- педагогічної та методичної підготовки викладача [3].

Із закономірностей навчання, як відображення закономірного і характерного в навчальному процесі, впливає система дидактичних принципів (принципів навчання). **Принципи навчання** – *керівні ідеї, основні положення, що визначають зміст, організаційні форми та методи навчальної роботи; це певна система основних дидактичних вимог до навчання, дотримання яких забезпечує його ефективність.* Принципи залежать від змісту дидактичної концепції. Як свідчить процес розвитку педагогічної науки, існує різне обґрунтування системи дидактичних принципів і трактування окремих із них. Першу спробу створення цілісної системи принципів навчання здійснив Я.А. Коменський. Цінні теоретичні положення, що

збагатили систему принципів навчання та їх трактування, знаходимо і у педагогічній спадщині К.Д. Ушинського [11].

Умовно дидактичні принципи можна поділити на *філософські (загальнонаукові)* – науковість, системність, зв'язок теорії з практикою; *психологічні* – індивідуальний підхід до студентів, урахування вікових особливостей тощо, а також безпосередньо *дидактичні* – систематичність, міцність засвоєння знань, цілеспрямованість навчання, активність студентів, відповідальність за результати навчання тощо (рис. 10) [10].

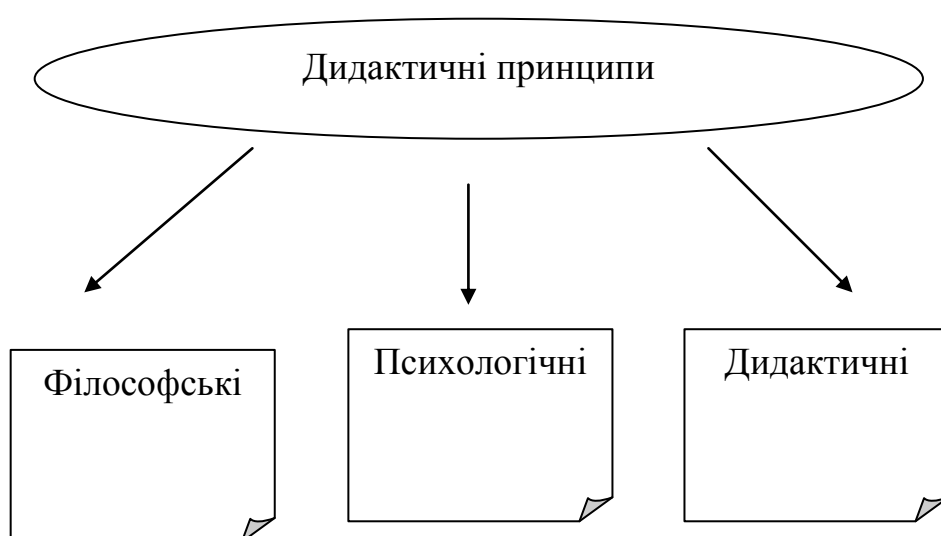

Рис. 10. Система дидактичних принципів

Викладач вищої школи повинен використовувати у навчальному процесі всі дидактичні принципи у їх взаємозв'язку. Тому запропонуємо оглядову характеристику основних принципів навчання у ВНЗ (згідно із Т.І. Туркот).

- *Принципи цілеспрямованості і науковості* висувають такі вимоги до процесу навчання: ретельний відбір найсуттєвішого змісту навчальної дисципліни з урахуванням закономірностей і принципів дидактики, логіки вивчення предмету; розгляд явищ, фактів,

закономірностей науки (навчальної дисципліни) з різних аспектів, з урахуванням взаємозв'язку конкретної науки з іншими; точність і однозначність словесного означення понять, законів, концепцій, їх відповідність рівню розвитку сучасної науки; створення у студентів правильних уявлень про методи наукового пізнання та його основні закономірності; використання у процесі викладу матеріалу методів наукового пізнання і способів формування творчого мислення, що спонукає студентів до творчої діяльності.

- При реалізації принципу науковості водночас необхідно пам'ятати про *принцип доступності навчання*, лаконічно сформульований ще Я. А. Коменським: від легкого до важкого, від відомого до невідомого, від простого до складного. Реалізуючи принцип доступності, слід дотримуватися щонайменше трьох правил: 1) навчаючи, слід відштовхуватися від реального рівня знань та вмінь студентів, поступово підвищуючи рівень складності навчального матеріалу; 2) викладач-непрофесіонал повідомляє студентам істину, залишаючи її недоступною для розуміння, викладач-професіонал вчить істину відкривати, забезпечуючи можливість процесу відкриття; 3) доступність навчання не означає легкість навчально-пізнавальної діяльності студентів, і функція викладача полягає не в безкінечному полегшенні їх навчальної праці, а в тому, щоб стати консультантом студентів, стимулюючи їх зусилля, допомогти самостійно вивчити наукові проблеми.
- Принцип доступності вимагає будувати навчальний процес у відповідності до вікових можливостей особистості, рівня її підготовленості й загального розвитку, тому викладачеві вищої школи необхідно спиратися на *принцип урахування вікових та індивідуальних особливостей студентів*. Сутність цього

принципу полягає у вивченні та врахуванні індивідуальних психологічних і вікових особливостей кожного студента з метою максимального розвитку позитивних і подолання негативних індивідуальних рис особистості, забезпечення на цій основі підвищення якості його навчання та всебічного розвитку. Щоб ураховувати індивідуальні особливості студентів, викладач повинен уважно вивчати кожного, знати мотиви навчання, індивідуальні інтереси та здібності своїх підопічних. Значної уваги потребує виявлення причин відхилень у навчально-пізнавальній діяльності і поведінці окремих студентів та їх усунення.

- *Принцип гуманізації навчання* означає створення умов для формування кращих якостей і здібностей студента, джерел його життєвих сил. Принцип гуманізації передбачає психологічну трансформацію особистості викладача, його перетворення з передавача інформації та контролера діяльності студента в порадирика та консультанта. Таким чином у світлі сучасних вимог навчання студента постає центром навчально-виховного процесу, а повага до його особистості, розуміння запитів, інтересів, довір'я до студента визначаються як основні правила виховання гуманної особистості.
- *Принцип єдності освітніх, розвивальних і виховних функцій навчання* є віддзеркаленням функцій навчання: освітньої, розвивальної і виховної. Він має глибокі історичні витоки. У працях філософів і педагогів різних країн (К. Гельвецій, Д. Дідро, І. Кант, Й.Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо та ін.) обґрунтовується ідея розвитку особистості, її здібностей як обов'язкова складова частина навчання і виховання. Значущість цієї ідеї К.Д. Ушинський порівнював із відкриттям, яке «...принесе більше користі, ніж відкриття Америки». Викладач ВНЗ, плануючи навчальний процес, має

продумувати всі аспекти, щоб забезпечити оптимальні умови для реалізації принципу єдності навчання, розвитку і виховання.

- Чільне місце у дидактиці вищої школи посідає *принцип забезпечення органічної єдності теоретичної і практичної підготовки фахівців вищої кваліфікації*. Основними напрямками реалізації принципу постають:
 - розкриття значення теоретичних знань у практичній діяльності та загалом у життєдіяльності людини;
 - розкриття фактів з історії науки для демонстрації того, як наука і техніка розвивалися внаслідок практичних вимог суспільства;
 - введення в навчальні курси професійно значущого матеріалу і формування професійно значущих умінь;
 - використання життєвого досвіду студентів, прикладів із навколишнього життя, спостережень студентів;
 - організація практичної діяльності (участь у семінарах, виконання лабораторних робіт, проходження виробничої практики, підготовка наукових робіт) з метою набуття вмінь застосовувати отримані у ВНЗ знання на практиці.
- *Принцип активності і творчої самостійності студентів та їх відповідальності за результати навчально-пізнавальної діяльності*. Цей принцип передбачає опору на активність студентів при спрямовуючій та стимулюючій ролі викладача: той, хто навчається, повинен бути суб'єктом творчої пізнавальної діяльності, який чітко усвідомлює мету навчання, вміє планувати і організовувати свою роботу, здійснювати її самоаналіз і самоконтроль, усвідомлювати відповідальність за результати навчально-пізнавальної діяльності. Логічною вимогою до конструювання навчального процесу у вищій школі має бути гармонійне поєднання науково-дослідної і навчально-пізнавальної діяльності студентів, що

передбачає створення і функціонування такої організації навчального процесу, котра спроможна забезпечити формування (за умови сприйняття і засвоєння системи сучасного наукового знання) спеціаліста, здатного до творчої праці в певній галузі народного господарства. У зв'язку з цим необхідно залучати студентів до участі в наукових гуртках, олімпіадах, творчих конкурсах, проведенні наукових досліджень, стимулювати їх творчі здібності.

- *Принцип систематичності і послідовності* у процесі навчальної діяльності викладача і самостійної роботи студента зумовлений логікою науки й особливостями пізнавальної діяльності, яка відбувається відповідно до вікових закономірностей розвитку особистості. Навчальний матеріал слід вивчати за системним принципом, завдяки чому досягається послідовність навчання: від простого – до складного. Цей принцип передбачає системність у викладанні (опору на раніше пройдене при вивченні нового матеріалу, розгляд нового матеріалу частинами, фіксування уваги студентів на вузлових питаннях, продумування системи занять, забезпечення міжпредметних зв'язків), а також системність у роботі студентів (виконання домашніх завдань, систематичне повторення навчального матеріалу, цілеспрямована самостійна робота). Принцип систематичності і послідовності повинен забезпечуватися досконаними навчальними планами і навчальними програмами, за якими здійснюється організація навчального процесу, оптимізацією розкладу навчальних занять.
- *Принцип поєднання конкретного і абстрактного у навчальному процесі вищої школи* (принцип наочності). Сучасна дидактика трактує наочність як принцип навчання, який ґрунтується на демонстрації конкретних

предметів, явищ, процесів, моделей або їх образних відтворень. Ідея наочності навчання у сучасному ВНЗ реалізується засобами використання наочних посібників, комп'ютерної підтримки навчального процесу, широкого упровадження INTERNET, залученням студентів до діяльності, пов'язаної з моделюванням та експериментуванням.

- *Принцип міцності знань, умінь і навичок, розвитку розумових сил студентів* (принцип ґрунтовності) передбачає тривале та свідоме відтворення у пам'яті набутих знань, умінь і навичок. Педагогічна теорія та практика накопичила багато прийомів реалізації цього принципу в процесі повторення, закріплення і застосування знань, умінь і навичок. Зокрема, реалізуючи цей принцип, можна використовувати повторення навчального матеріалу за розділами і структурними смисловими частинами; запам'ятовування нового матеріалу в поєднанні з пройденим раніше; активізацію пам'яті, мислення студентів під час повторення; виділення головного, групування та структурування матеріалу з метою його систематизації; акцентування уваги при повторенні на основних ідеях; використання різноманітних вправ і методик, форм і підходів до організації пізнавальної діяльності студентів; самостійної роботи як творчого застосування знань. Принцип міцності вимагає, щоб знання стали невід'ємною частиною свідомості студента, сприяли розвитку його розумових сил. Психологія вчить, що якість запам'ятовування і відтворення матеріалу залежить не тільки від матеріалу, але й від відношення до нього. Тому викладачеві для міцного і глибокого засвоєння студентами знань треба сформувати їх позитивну мотиваційну настанову, інтерес до вивченого та створювати сприятливе емоційне тло навчання. Принцип

забезпечення ґрунтовності засвоєння навчального матеріалу вимагає відмови від практики «штурму знань» у період екзаменаційної сесії, коли вивчене через короткий проміжок часу забувається. Під цим кутом зору більш продуктивною постає рівномірно напружена і рівномірно розподілена в часі модульно-рейтингова система навчання.

У сучасній дидактиці вищої школи сформульовано дидактичні принципи, які відображають специфічні особливості навчального процесу у вищій школі: *забезпечення єдності наукової та навчальної діяльності студентів, професійної спрямованості, професійної мобільності, полікультурності та проблемності, емоційності та мажорності всього процесу навчання* [8].

Так, наприклад, *принцип професійної спрямованості навчання* передбачає вивчення тих предметів, які стосуються обраної професії. Цей принцип можна окреслити тезою: «Вчити не навчальній дисципліні, а фаху». Результат підготовки повинен відповідати вимогам, які висуваються конкретною сферою майбутньої професійної діяльності студентів, а тому зміст освіти і методи навчання у вищій школі мають відповідати сучасним тенденціям розвитку науки і виробництва, сприяти конкурентоспроможності випускників вищої школи на світовому ринку праці, мобільності студентів і науково-педагогічних працівників ВНЗ, що висуває вимоги до знання іноземних мов, толерантності, розуміння культури і менталітету різних народів [10].

Останнім часом висловлюються ідеї про виокремлення групи *специфічних загальних принципів навчання у вищій школі*, які б синтезувати всі існуючі принципи, зокрема:

- орієнтованість вищої освіти на розвиток особистості майбутнього спеціаліста;

- відповідність змісту вищої освіти сучасним і прогнозованим тенденціям розвитку науки (техніки) і виробництва (технології);
- оптимальне поєднання загальних, групових і індивідуальних форм організації навчального процесу у ВНЗ;
- раціональне використання сучасних методів і засобів навчання на різних етапах підготовки спеціалістів з вищою освітою;
- відповідність результатів підготовки спеціалістів вимогам, які висуває конкретна сфера їх професійної діяльності;
- забезпечення конкурентоздатності випускників українських ВНЗ на світовому ринку праці [8].

Із підписанням Україною Болонських угод реалізація цих принципів у педагогічній практиці набуває особливого значення. Слід однак зазначити, що до теперішнього часу вітчизняна дидактика значною мірою зберігає риси традиційної моделі навчання: провідну роль викладача, безумовне дотримання навчальної програми, значний академізм у викладанні. Ці особливості значно відрізняють нашу школу від зарубіжних, наприклад, від американської, де превалює прагматичний підхід до навчання. Отже, орієнтація української вищої школи на входження у світовий освітній простір визначатиме і перспективи майбутніх дидактичних пошуків [10].

2.4.3. Моделі освіти

Освіта – це система, процес і результат процесу пізнання. Історично у світі склалися такі моделі освіти (рис. 11):

Модель освіти як державно-відомчої організації. У цьому контексті систему освіти державна влада розглядає як

самостійний напрям у низці інших галузей. Організують її за відомчим принципом із твердим централізованим визначенням цілей, змісту освіти, номенклатури навчальних закладів і навчальних дисциплін у межах того чи іншого типу освітньої системи. Навчальні заклади однозначно підпорядковано адміністративним чи спеціальним органам, які їх контролюють.

Модель розвивальної освіти (В.Д. Давидов, В.В. Фляков та ін.) передбачає організацію освіти як особливої інфраструктури через широку кооперацію діяльності освітніх систем різного рангу, типу і рівня. Така побудова дає змогу забезпечувати й задовольняти потреби різних прошарків населення країни в освітніх послугах, швидко розв'язувати освітні завдання й забезпечувати розширення спектра освітніх послуг. Освіта також одержує реальну можливість бути потрібною і в інших сферах, без додаткових погоджень із державною владою.

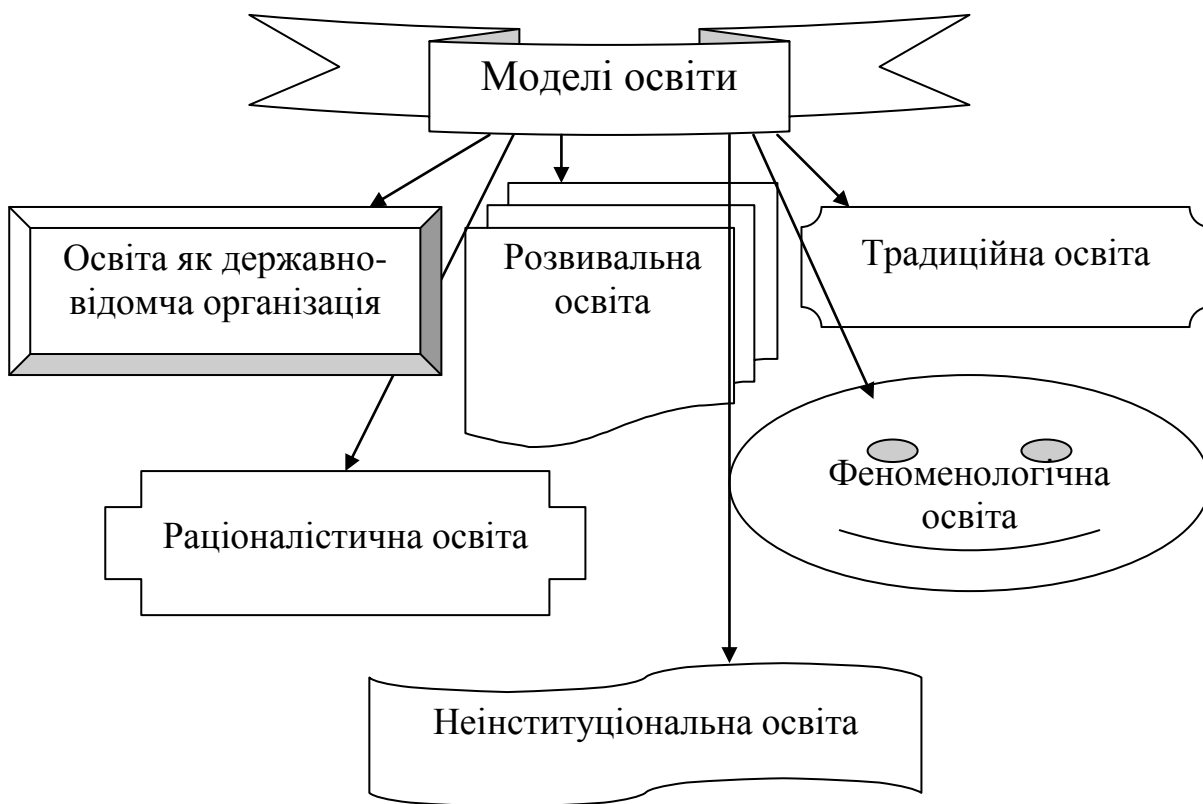

Рис. 11. Моделі освіти

Традиційна модель освіти (Ж. Мажо, Л. Кро, Ж. Капель, Д. Равич, Ч. Фін та ін.) – модель систематичної академічної освіти як способу передавання молодому поколінню універсальних елементів культури. Основну роль освіти традиціоналісти вбачають у тому, щоб зберігати й передавати молоді елементи культурної спадщини людської цивілізації. Насамперед ідеться про різноманіття знань, умінь і навичок, ідеалів і цінностей, які сприяють індивідуальному розвитку людини і збереженню соціального ладу. Відповідно до концепції традиціоналізму, освітня система має здебільшого розв'язувати завдання формування базових знань, умінь і навичок (у межах сформованої культурно-освітньої традиції), які дають змогу індивідові перейти до самостійного засвоєння знань, цінностей та вмінь вищого рангу порівняно із засвоєними.

Раціоналістична модель освіти (П. Блум, Р. Ганьє, Б. Скінер та ін.) передбачає таку її організацію, яка насамперед забезпечує засвоєння знань, умінь, навичок і практичне пристосування молодого покоління до сучасного суспільства. У межах цієї моделі дбають про передавання-засвоєння лише тих культурних цінностей, які дають змогу молодій людині безболісно пристосовуватися до наявних суспільних структур. І будь-яку освітню програму можна перевести в «поведінковий» аспект знань, умінь і навичок, які варто опанувати учням. В ідеології сучасної раціоналістичної моделі освіти центральне місце належить біхевіористській (від англ. – поведінка) концепції соціальної інженерії. Раціоналісти відштовхуються від порівняно пасивної ролі учнів, що, одержуючи певні знання, уміння і навички, здобувають, таким чином, адаптивний «поведінковий репертуар», необхідний для адекватного життєвляштування відповідно до соціальних норм, вимог і запитів суспільства. Раціоналістична модель не передбачає таких явищ, як творчість, самостійність, відповідальність, індивідуальність,

природність тощо. Поведінкові цілі привносять до освітнього процесу дух обмеженого утилітаризму й нав'язують педагогові негнучкий і механічний спосіб дій. Ідеалом є точна відповідність запропонованому шаблону, діяльність педагога перетворюється на посилену підготовку учнів чи студентів (наприклад, на виконання тестів).

Феноменологічна модель освіти (А. Комбс, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.) передбачає персональний характер навчання з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей тих, хто навчається, дбайливе й уважне ставлення до їхніх інтересів і потреб. Його представники відкидають погляд на школу як на «освітній конвеєр». Освіту вони розглядають як гуманістичну в тому значенні, щоб вона найбільш повно й адекватно відповідала справжній сутності людини, допомагала їй знайти те, що в ній уже закладено природою, а не «відливати» у певну форму, придуману кимсь заздалегідь, апріорі. Педагоги - прихильники цієї моделі створюють умови для самопізнання й підтримання унікального розвитку кожного учня чи студента відповідно до успадкованої ним природи, надають якнайбільше свободи вибору й умов для реалізації свого природного потенціалу і для самореалізації. Прихильники цього напрямку обстоюють право індивіда на автономію розвитку й освіти.

Неінституціональна модель освіти (Л. Бернар, Ж. Гудлед, П. Гудман, І. Ілліч, Ф. Клейн, Дж. Холт та ін.) орієнтована на організацію освіти поза соціальними інститутами, зокрема школами і ВНЗ. Це освіта на «природі», за допомогою Інтернету, в умовах «відкритих шкіл», дистанційне навчання та ін. [3; 7].

2.4.4. Зміст освіти у вищій школі

Перш ніж розглядати зміст освіти у вищій школі, доцільно ще раз згадати про сутність терміна «освіта». У вузькому

розумінні освіта – це сукупність знань, умінь, навичок і компетенцій, набутих у навчальних закладах або самостійно, а також процес засвоєння систематизованих знань, розвитку пізнавальних сил, формування світогляду. У більш широкому значенні *освіта*, на думку академіка С. Гончаренка, – духовне обличчя людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування обличчя людини. При цьому на перше місце ставиться не обсяг знань, а їх поєднання з особистісними якостями, уміння самостійно розпоряджатися своїми знаннями. За означенням, прийнятим XX сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, під освітою розуміється процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, за якого вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання.

Традиційно виділяють три види освіти: *загальну, політехнічну і професійну* (рис. 12) [6].

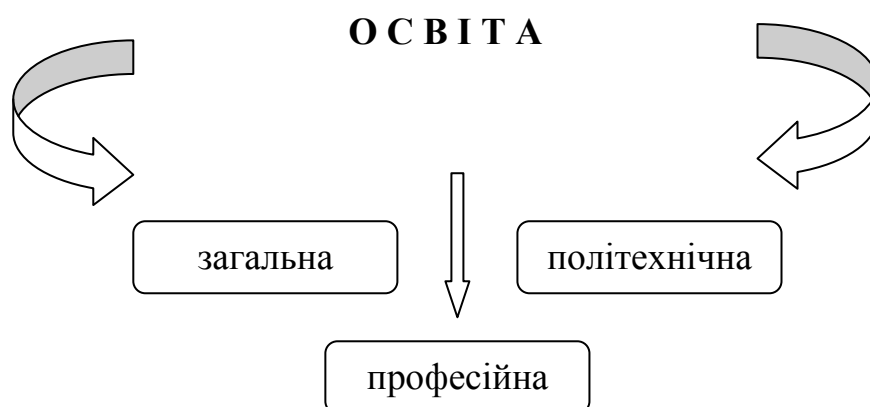

Рис. 12. Види освіти в сучасному суспільстві

- *Загальна освіта* передбачає оволодіння знаннями, уміннями й навичками з основ наук, які потрібні людині у повсякденному житті, а також підготовку до здобуття професійної освіти. Загальну освіту здобувають у

загальноосвітніх навчально-виховних закладах (школах, гімназіях, ліцеях, колегіумах).

- *Політехнічна освіта* (грец. poly – багато і techne – мистецтво, майстерність, вправність) виконує функцію ознайомлення з різноманітними галузями виробництва, пізнання сутності основних технологічних процесів, оволодіння вміннями й навичками обслуговування найпростіших технологічних (виробничих) процесів. Окремими компонентами політехнічної освіти людина оволодіває впродовж усього життя шляхом стихійного пізнання навколишньої дійсності, у процесі здобуття загальної та професійної освіти, а також беручи участь у виробничій діяльності.
- *Професійна освіта* спрямована на оволодіння знаннями, уміннями й навичками, які потрібні для здійснення професійної діяльності. В Україні професійну освіту здобувають у вищих та професійно-технічних навчальних закладах.

Зміст освіти – це чітко окреслене коло знань, умінь, навичок і компетенцій, якими людина оволодіває шляхом навчання у навчальному закладі або самостійно. Він містить систему наукових знань про природу, суспільство, людське мислення, культуру та практичних умінь і навичок, необхідних для життєдіяльності людини. Зміст освіти в цілому має сприяти розв’язанню генерального завдання – формуванню гармонійної, всебічно розвиненої особистості. Коли йдеться про зміст освіти, який лежить в основі професійної підготовки, то мається на увазі, що він орієнтований на формування професійної і загальної культури фахівців у широкому розумінні.

Зміст освіти (загальної, політехнічної, професійної) не є сталою величиною. Він змінюється залежно від рівня розвитку науки, соціально-економічного, культурного стану суспільства з урахуванням потреб освітньої підготовки

молоді та перспектив соціального й економічного розвитку країни. Процес удосконалення змісту освіти, зокрема професійної, потребує чималих зусиль. Тут треба враховувати перспективу, тому що випускники ВНЗ працюватимуть у різних галузях народного господарства тривалий час після здобуття професійної освіти. Справа ускладнюється ще й тим, що обсяг нових знань (інформації) з усіх наук у середньому подвоюється через 3–6 років. Ось чому так важливо при формуванні змісту освіти для підготовки фахівців певної спеціальності вибрати з великого масиву інформацію, яка є результатом найновіших наукових досягнень і стане базовою для становлення фахівця з погляду перспективи його професійної діяльності [6].

Нові завдання, поставлені суспільством перед українською вищою школою Державною національною програмою «Освіта. Україна ХХІ століття» та Законом України «Про вищу освіту» визначають основні напрями оновлення змісту освіти у сучасній вищій школі, зокрема забезпечення:

1. Деїдеологізації змісту освіти (утвердження загальнолюдських цінностей, професійна спрямованість змісту освіти).

2. Етнізації змісту освіти (урахування національних досягнень, використання досвіду народної педагогіки, розширення курсів навчальних дисциплін, пов'язаних із національною історією і культурою народів України).

3. Використання міжпредметних зв'язків з метою посилення світоглядного змісту навчального процесу.

4. Індивідуалізації та диференціації змісту освіти (використання можливостей багатоваріантності програм, упровадження нормативної та вибіркової частин змісту освіти, елективних курсів тощо).

5. Практичної та професійної спрямованості змісту освіти.

6. Орієнтації змісту освіти на забезпечення можливостей активності, самостійності, саморозвитку та

самовдосконалення особистості студента, підвищення його відповідальності за результати навчально-пізнавальної діяльності.

Зміст освіти закріплюється *державними документами та навчально-методичними комплексами*. Це навчальні плани, навчальні програми, підручники, посібники.

Навчальний план – документ, який визначає перелік і обсяг нормативних і вибіркових навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення та кількість годин (кредитів), що відводяться на їх вивчення, графік навчального процесу, форми і методи поточного та індивідуального контролю навчальних досягнень студентів. Навчальний план відображає також обсяг часу, який відводиться на самостійну роботу студентів.

Базовий навчальний план розробляється на основі вимог Державного стандарту підготовки фахівців зі спеціальності на весь період реалізації відповідної освітньо-професійної програми, затверджується керівником ВНЗ, погоджується в Міністерстві освіти і науки України, інших профільних міністерствах, яким підпорядковані вищі навчальні заклади, і скріплюється відповідними печатками. На основі навчального плану розробляється робочий навчальний план на поточний навчальний рік, який затверджується деканом відповідного факультету [10; 6].

Навчальний план ВНЗ III і IV рівнів акредитації складають за такими рівнями підготовки фахівця: бакалавр; магістр.

До обов'язкових *складових навчального плану* належать: реквізити, графік навчального процесу, план навчального процесу, цикли дисциплін підготовки фахівця [6].

Складання навчального плану – відповідальна і складна справа. Тут можна виділити два головних етапи. На першому необхідно вивчити вимоги, продиктовані відповідними галузями професійної діяльності, окреслити основні напрями підготовки фахівців певного профілю. Як наголошує

професор А.М. Алексюк, виділення сфери професійної діяльності відповідає певним галузям виробництва, науки, освіти. Профіль підготовки кадрів для кожної галузі визначається поділом праці. Профіль навчання має конкретний зміст і є одним із критеріїв, за яким перелік спеціальностей вищої професійної школи поділяється на групи.

Другий етап – безпосереднє складання навчального плану. У ньому всі дисципліни розподілені на дві групи: *нормативні й вибіркові*, а вони, своєю чергою, – на певні цикли. З огляду на державні стандарти в освіті, навчальні плани з усіх спеціальностей містять однаковий набір нормативних навчальних дисциплін. *Нормативні навчальні дисципліни* – це дисципліни, встановлені відповідною освітньо-професійною програмою, тому дотримання їх назв і обсягів є обов'язковим для навчального закладу. Якщо перелік нормативних навчальних дисциплін чітко регламентований, то *вибіркові навчальні предмети* встановлюються ВНЗ з урахуванням освітніх і кваліфікаційних вимог до професійного рівня фахівця, можливостей і традицій конкретного навчального закладу, регіональних потреб і т. ін.

Нормативна частина навчального плану включає:

I. *Групу (цикл) гуманітарних та соціально-економічних дисциплін*. Беручи до уваги особливості профілю підготовки фахівців (гуманітарний, природничий, технічний та ін.), у цьому циклі може дещо змінюватися перелік дисциплін та кількість годин на ту чи іншу дисципліну.

II. *Групу фундаментальних дисциплін*, що містить цикл дисциплін природничо-наукової підготовки, та перелік дисциплін, вивчення яких становить базу для засвоєння вужчих фахових навчальних курсів, об'єднаних у *III циклі професійно орієнтованих дисциплін*. Навчальний час, що передбачений для засвоєння нормативної частини змісту

ОПП, повинен становити 60–65 % від загального навчального часу підготовки студентів. Вибіркова частина складається із циклів дисциплін самостійного вибору ВНЗ і дисциплін вільного вибору студента.

Оскільки навчання у вищих навчальних закладах III і IV рівнів акредитації має ступеневий характер, то в навчальному плані передбачено загальний обсяг годин циклу підготовки бакалаврів. Після цього для підготовки спеціалістів запроваджується третій цикл, який включає додатково соціально-економічні дисципліни, професійно орієнтовані дисципліни, дисципліни спеціалізації, практики, дипломну роботу.

Навчальними планами передбачено – за будь-якої схеми підготовки фахівців – крім теоретичного навчання, різні види практичної діяльності (навчальну, виробничу, педагогічну, переддипломну практики) та державну атестацію [6].

Для забезпечення якості навчання у вищій школі необхідно звертати особливу увагу на систему планування і організації навчального процесу. При цьому слід урахувувати, що навчальний процес у ВНЗ будується відповідно до вимог державних нормативно-правових документів, зокрема *Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах*. Планування і організація навчального процесу здійснюється на основі чинного навчального плану. У навчальному плані для кожної спеціальності визначено *графік навчального процесу*, яким передбачено: бюджет годин у тижнях, такі аспекти навчальної діяльності як теоретичне навчання, екзаменаційна сесія, практика, державні іспити, виконання дипломних робіт, канікули. У навчальному плані з кожної дисципліни чітко окреслюється кількість годин, що відводяться на лекції, лабораторно-практичні та семінарські заняття, терміни виконання курсових робіт, складання заліків та іспитів. Графік і план навчального процесу є основою для

складання *розкладу занять* – важливого документу, яким регламентується академічна робота студентів і викладачів.

У руслі виконання Болонських угод в українських ВНЗ відбувається переорієнтація навчальних планів з лекційно-інформативної на індивідуально-диференційовану, особистісно-орієнтовану форму навчання, на посилення ролі самостійної роботи студента. У зв'язку з цим доцільною є практика організації навчально-пізнавальної діяльності з використанням *індивідуальних навчальних планів* студентів.

Індивідуальний навчальний план є робочим документом студента, який складається на початку кожного навчального року спільно із куратором. У навчальний план студента включаються нормативний та вибіркової компоненти. Студентові слід пояснити, що нормативна частина – це обов'язковий для засвоєння зміст фахової освіти. До нормативних навчальних дисциплін належать гуманітарні, соціально-економічні, фундаментальні дисципліни та цикл професійно-орієнтованих дисциплін. Наразі чинними нормативними актами ВНЗ надається автономне право щодо визначення змісту освіти, але його рівень не повинен бути нижчим від нормативного. Наближення вищої освіти в Україні до європейського рівня потребує перегляду співвідношення між нормативними і вибілковими дисциплінами в бік збільшення частки останніх [10].

Важливим нормативним документом, що визначає зміст освіти у вищій школі є *навчальна програма* – державний документ, в якому визначено зміст освіти з окремої навчальної дисципліни з виділенням розділів, тем, кількості годин на їх опрацювання. Навчальні програми розробляються науково-методичними комісіями ВНЗ за професійними напрямами і затверджуються Міністерством освіти і науки України. Вони є базовими з основних дисциплін з урахуванням державних стандартів. На їх основі кафедри ВНЗ розробляють робочі навчальні програми, які

затверджуються кафедрами, вченими радами факультетів. Робочі навчальні програми обов'язкові для виконання викладачами. У підготовці навчальних програм треба ретельно дотримуватися вимог наступності між змістом освіти в загальноосвітніх навчально-виховних закладах, а також рівнями підготовки фахівців у рамках вищої школи – бакалаврів, магістрів [6].

Навчальна програма є базовим документом у підготовці підручників і навчальних посібників для вищої школи.

Підручник – це навчальна книга, в якій розкривається зміст навчального матеріалу з конкретної дисципліни відповідно до вимог чинної програми. За словами І.Я. Лернера, «підручник становить матеріалізований носій змісту освіти й водночас є організатором процесу засвоєння цього змісту...».

Навчальний посібник – це навчальна книга, в якій розкривається зміст навчального матеріалу з окремих аспектів програми, а також подається додатковий матеріал для формування у студентів відповідних умінь і навичок. Якщо для загальноосвітніх навчально-виховних закладів готують переважно підручники, де чітко визначені параметри щодо змісту освіти, то у ВНЗ більш поширені навчальні посібники. Це дає змогу викладачам і студентам значно розширювати діапазон пізнавальної діяльності, залучати додаткові наукові джерела, особливо ті, в яких подається нова наукова інформація.

Підготовка підручників і навчальних посібників потребує від авторів великої відповідальності. По-перше, у цих навчальних книгах мають бути акумульовані ґрунтовні наукові знання з конкретних проблем, що мають сенс для розуміння гносеологічних засад розвитку певної науки і які не втратили своєї значущості для подальшого становлення відповідних наукових напрямів, а також сприяють формуванню професійних умінь і навичок майбутніх

фахівців. По-друге, у навчальних посібниках мають бути закладені основи й передумови подальшого розвитку наукових інтересів студентів.

У процесі підготовки підручників і навчальних посібників для ВНЗ автори мають ретельно дбати про реалізацію в них вимог основних принципів навчання: науковості, систематичності, послідовності й доступності викладу, наочності, ґрунтовності, зв'язку матеріалу з професійною діяльністю. Також важливо в підручниках і навчальних посібниках структурувати матеріал з належним дотриманням дидактичних вимог: чітко визначати проблемні питання, які розглядаються у тій чи іншій темі, завдання для самостійної навчальної роботи студентів, список літератури, питання для самоконтролю і тощо [6].

Окрім обов'язкових навчальних дисциплін, у навчальних планах кожної спеціальності є факультативні курси та дисципліни за вибором студентів. У кожному разі відповідна кафедра розробляє навчальні програми з цих дисциплін, навчально-методичні матеріали для опрацювання курсів, які затверджуються радами факультетів.

В організації навчально-виховної роботи у ВНЗ поки що зберігається тенденція значну частину навчального часу відводити на інформаційну діяльність викладача. Студенти щоденно завантажені аудиторними заняттями (6–8 годин), у них залишається обмаль часу на самостійну пізнавальну діяльність. При плануванні навчального навантаження викладачів мало часу виділяється на підготовку завдань для самостійної навчальної роботи студентів, здійснення керівництва нею. Для підвищення продуктивності навчальної діяльності у ВНЗ при укладанні навчальних планів, програм, підручників і навчальних посібників у нормативах планування навчального навантаження професорсько-викладацького складу необхідно перенести центр ваги на організацію самостійної навчальної роботи студентів і

забезпечення ефективного контролю й оцінювання цієї форми навчання [6].

2.4.5. Методи та форми організації навчального процесу у вищій школі

Методи навчання (гр. *methodos* – шлях пізнання, спосіб знаходження істини) – це впорядковані способи взаємопов’язаної, цілеспрямованої діяльності педагога й студентів, спрямовані на ефективне розв’язання навчально-виховних завдань. Вони реалізуються через систему прийомів і засобів навчальної діяльності.

Прийоми навчання – це складова методу, конкретні дії педагога й студентів, спрямовані на реалізацію вимог тих чи інших методів.

Засоби навчання – це різноманітне навчальне обладнання, що використовується у системі пізнавальної діяльності (книги, письмове приладдя, лабораторне обладнання, технічні засоби та ін.) [6].

У дидактиці існують такі **класифікації методів навчання**:

- *за джерелами передачі й характером сприйняття інформації*: словесні, наочні та практичні (Е. Галант, С. Петровський);

- *за основними дидактичними завданнями, які необхідно вирішувати на конкретному етапі навчання*: методи оволодіння знаннями, формування умінь і навичок, застосування отриманих знань, умінь і навичок (М. Данилов, Б. Єсіпов);

- *за характером пізнавальної діяльності*: пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемного викладу, частково-пошукові, дослідницькі (І. Лернер, М. Скаткін);

- *на основі внутрішнього логічного шляху засвоєння знань*: індуктивний, дедуктивний, традуктивний, аналітичний,